

Γ. Β. ΔΕΡΤΙΑΝΗΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΟΥ
ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ
ΚΡΑΤΟΥΣ
1830-1920

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

Γ. Β. ΔΕΡΤΙΛΗΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ 1830-1920

Επιστημονικοί συνεργάτες

Στην έρευνα και επεξεργασία ποσοτικών στοιχείων:

Δρ Αλέξης Φραγκιάδης

Στην βιβλιογραφική έρευνα:

Δρ Άννα Μανδουλαρά

ΔΕΚΑΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΑΝΑΘΕΩΡΗΜΕΝΗ ΚΑΙ ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΕΝΗ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΗΡΑΚΛΕΙΟ 2017

που χρησιμοποιούνται ακόμη σε χωριά της Ιταλίας. Το ίδιο το όνομα «Καμάρτζα» έχει λατινική ρίζα και αλβανική κατάληξη· ωραίος συνδυασμός, αφού μέρος των εργατών που ζούσαν στο χωριό ήταν μετανάστες είτε από την Αλβανία είτε, απλούστερα, από τα αρβανίτικα χωριά της Αττικής – μόνο που αυτοί ήταν ανειδίκευτοι, σε αντίθεση με τους Ιταλούς και τους Ισπανούς. Με την σύνθετη αυτήν ρίζα, καλά ριζωμένη στην γλωσσική μνήμη των κατοίκων της περιοχής, η ονομασία όχι απλώς επεβίωσε αλλά ήταν σε καθημερινή χρήση έως την δεκαετία του 2000, έχοντας παραμερίσει το ελληνοχριστιανικό τοπωνύμιο «Άγιος Κωνσταντίνος», το οποίο υποτίθεται ότι θα την αντικαθιστούσε.

21.5 ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ ΚΑΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ

Μεταξύ 1870 και 1892, η ανάπτυξη όλων των καλλιεργειών και κυρίως η ακμή της αμπελουργίας επέτειναν την στενότητα εργασιακού δυναμικού. Η νέα, αυξημένη στενότητα επέφερε τις συνήθεις συνέπειες στο κόστος εργασίας. Τα ημερομίσθια αυξήθηκαν, στην ύπαιθρο και τις πόλεις. Η αύξηση θα ήταν ακόμη μεγαλύτερη αν δεν είχε στο μεταξύ ανακοπεί η μετανάστευση και αν δεν είχε ταυτοχρόνως παρατηρηθεί και ρεύμα παλιννόστησης που αύξησε την προσφορά εργατικών χεριών.

Πράγματι, η κίνηση των πληθυσμών δεν ήταν μονοδρομική: υπήρχε και παλιννόστηση αρκετών μεταναστών, που είχαν φύγει πριν από το 1870 προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία, κυρίως την Σμύρνη, και τους οποίους προσείλκυαν, μετά το 1870, οι ευκαιρίες απασχόλησης στην αμπελοκαλλιέργεια και, κυρίως, τα οράματα πλουτισμού από την σταφίδα. Πάντως, οι παλιννοστήσεις δεν ανέτρεψαν ούτε τα ελλείμματα στην αγορά εργασίας ούτε το σχετικώς υψηλό εργατικό κόστος.²⁰

Είκοσι χρόνια αργότερα, η σταφιδική κρίση, μολονότι σώρευσε βαθμηδόν πλεονάζον εργατικό δυναμικό, δεν μείωσε το επίπεδο των ημερομισθίων στην ύπαιθρο. Οι αγρότες που άλλοτε δεν προλάβαιναν τις δουλειές του χωραφιού τώρα υποαπασχολούνταν, αλλά δεν στράφηκαν μαζικά προς την αγροτική αγορά μισθωτής εργασίας· πολλοί προτίμησαν την μετανάστευση, εσωτερική και εξωτερική. Όπως και παλαιότερα, έτσι και τώρα η εσωτερική μετανάστευση διόγκωσε τον πληθυσμό των πόλεων και διαμόρφωσε γύρω τους νέες και ευρύτερες αγορές. Αλλά δεν μετέτρεψε σε εργάτες πολλούς απόδημους χωρικούς· τους περισσότερους, τους προήγαγε σε υπαλλήλους και μικροεπαγγελματίες. Δημιούργησε έτσι την πολυάριθμη μικροαστική τάξη της νεότερης ελληνικής κοινωνίας· και συνετέλεσε στην ανάπτυξη μιας οικονομίας «αστικότερης», αλλ' όχι βιομηχανικής.

²⁰ AP 1873 (64), Corfu 1872, σ. 463. AP 1882 (70), Santa Maura 1880, σ. 154. AS 1763, Cephalonia 1895, σ. 5· πρβλ. Silbert (1966), *Le Portugal méditerranéen...*, σ. 825-837, 1039. Επίσης, ΓΒΔ (1983.β)· Πετμεζάς (αδημ. 2003).

Στην δεκαετία του 1900, όταν πλέον η σταφιδική κρίση είχε αυξησει κατά πο-
λύ το πλήθος των υποαπασχολουμένων, η μεγάλη υπερατλαντική μετανάστευ-
ση ήλθε πάλι να ενισχύσει τις στενότητες της αγοράς. Ένα πρώτο κύμα προς τις
Ηνωμένες Πολιτείες φαίνεται καθαρά στον Πίνακα 59 μεταξύ 1896 και 1902,
ένα δεύτερο και μεγαλύτερο μεταξύ 1903 και 1917. Ωστόσο, η παλιννόστηση
επανέκαμψε και αντιστάθμισε κάπως τις εκροές πληθυσμού. Ήδη από το 1908,
ο αριθμός των παλιννοστούντων άρχισε να αυξάνεται ραγδαία.²¹

ΠΙΝΑΚΑΣ 59

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, 1880-1929

Έτος	ΗΠΑ	Άλλες χώρες	Σύνολο	/ 1.000 κατ.
1880-1888	869			
1888	782		782	
1889	158		158	36
1890	524		524	07
1891	1.105		1.105	23
1892	660		660	49
1893	1.072		1.072	29
1894	1.356		1.356	46
1895	597		597	57
1896	2.175		2.175	25
1897	571		571	89
1898	2.339		2.339	23
1899	2.333		2.333	95
1900	2.771		2.771	94
1901	5.910	81	5.991	1.50
1902	8.104	429	8.533	2.37
1903	14.090	403	14.493	3.36
1904	11.343	385	11.728	5.66
1905	10.515	219	10.734	4.55
1906	19.489	498	19.987	4.14
1907	36.580	811	37.391	7.65
1908	21.489	1.527	23.016	14.21
1909	14.111	669	14.780	8.69
1910	25.888	972	26.860	5.54
1911	26.226	1.631	27.857	10.00
1912	21.449	1.913	23.362	10.3
1913	22.817	2.272	25.089	8.59
1914	35.832	2.125	37.957	5.20
1915	12.592	1.664	14.256	7.88
1916	27.034	501	27.535	2.96
1917	23.974	600	24.574	5.72
1918	1.910	384	2.294	5.10
1919	386	193	579	48
1920	11.981	635	12.616	12

386.025

21. Ανδρεάδης (1930), τ. II, σ. 237, σημ. 1.

Έτος	ΗΠΑ	Άλλες χώρες	Σύνολο	/ 1.000 κατ.
1921	28.502	633	29.135	5.20
1922	3.457	969	4.426	.74
1923	3.333	1.909	5.242	86
1924	4.871	3.281	8.152	1.38
1925			3.576	60
1926			6.745	1.11
1927			9.255	1.50
1928			8.850	1.43
1929			9.710	1.54

Πηγές: CBD (1988), σ. 204, και ΕΣΥΕ (1930), σ. 136.

Διευκρινίσεις:

1880-1887: ο αριθμός 869 από Kitroeff (1996).

1888-1925, «Άλλες χώρες»: Καναδάς, Κούβα, Βραζιλία, Αυστραλία, Νοτιοαφρικανική Ένωση.

1925: από το έτος αυτό και ύστερα, στις χώρες προορισμού περιλαμβάνονται όλες οι χώρες του κόσμου πλην των ευρωπαϊκών και των μεσογειακών χωρών.

Ο Πίνακας δεν περιλαμβάνει, για την περίοδο πριν από το 1901, την μετανάστευση προς χώρες άλλες πλην ΗΠΑ· και για την περίοδο μετά το 1901, δεν περιλαμβάνει όσους αποδημούσαν προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία και την Αίγυπτο χωρίς να δηλώνουν μετανάστες. Ο αριθμός των μεταναστών αυτής της τελευταίας κατηγορίας πρέπει να ήταν μεγάλος. Επομένως, οποιαδήποτε ερμηνευτικά συμπεράσματα για την μετανάστευση αυτής της περιόδου θα πρέπει στο μέλλον να στηριχθούν σε ασφαλέστερα ποσοτικά στοιχεία.

Στον Μεσοπόλεμο, με ένα τρίτο κύμα μετανάστευσης προς την Αμερική (1920-1921) και με τις πρώτες μαζικές αποδημίες προς την Αυστραλία, ελαφρύνθηκε κάπως η πίεση που ασκούσε στο ύψος των ημερομισθίων το προσφυγικό εργατικό δυναμικό. Οι παλαιοελλαδίτες μετανάστες ξέφυγαν έτσι από την κρίση της αμπελοκαλλιέργειας που συνεχιζόταν τώρα με την μορφή της χρόνιας ύφεσης. Οι πρόσφυγες, από την άλλη πλευρά, προτίμησαν, όπως ήταν φυσικό, την αμερικανική αβεβαιότητα από την βαλκανική. Τέλος, ένα μεγάλο κύμα μεταναστών προς την Αυστραλία θα προστεθεί από την ιταλοκρατούμενη Δωδεκάνησο, στις δεκαετίες του 1920 και του 1930.

Οι Πίνακες 59 και 60 δείχνουν την εξέλιξη των αριθμών που διαθέτουμε για την μετανάστευση. Θα επεκτείνω την προβληματική μας έως τα τέλη του 20ού αιώνα, επειδή η μετανάστευση λειτουργεί κατά κανόνα στην μακρά διάρκεια και, κυρίως, επειδή οι διακυμάνσεις και οι μεταβολές της αποκαλύπτουν ενδιαφέρουσες ιστορικές συνέχειες και ασυνέχειες.

Με βάση τους αριθμούς των δύο προηγούμενων πινάκων, μπορούμε να σχεδιάσουμε τον Πίνακα 61 ώστε να διακρίνουμε τις φάσεις της μετανάστευσης μεταξύ 1896 και 1977.

Κατά την περίοδο 1945-1970, τα μεταναστευτικά ρεύματα στρέφονται προς διάφορες κατευθύνσεις, πολύ διαφορετικές μεταξύ τους. Ένα μικρό ρεύμα περιλαμβάνει τους πολιτικούς πρόσφυγες του 1944-1945, που κατέφυγαν σε δυτικοευρωπαϊκές χώρες, κυρίως στην Γαλλία. Ένα άλλο ρεύμα περιλαμβάνει όσους θα καταφύγουν κυνηγημένοι στις ανατολικές χώρες μετά την κατάρρευση του ΕΛΑΣ. Ένα ακόμη ρεύμα, το μεγαλύτερο, θα το σχηματίσουν στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια οι μετανάστες που φεύγουν προς την Αυστραλία για ν' αποφύγουν τις πολιτικές διώξεις ή απλώς την φτώχεια. Μετά την δεκαετία

στροφές και θα μεταλλάξει τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας - για να μην αναφέρω την γενετική σύνθεση του πληθυσμού και στενωχωρήσω τους απογόνους του Περικλέους.²²

ΠΙΝΑΚΑΣ 60

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, 1946-1977

Έτος	Αριθμός μεταναστών
1946	1.558 ✓
1947	4.901 ✓
1948	4.819 ✓
1949	4.263 ✓
1950	4.635 ✓
1951	14.155 ✓
1952	8.200 ✓
1953	10.000 ✓
1954	21.200 ✓
1955	29.787 ✓
1956	35.349 ✓
1957	30.428 ✓
1958	24.521 ✓
1959	23.684 ✓
1960	47.768 ✓
1961	58.837 ✓
1962	84.054 ✓
1963	100.072 ✓
1964	105.569 ✓
1965	117.167 ✓
1966	86.896 ✓
1967	42.730 ✓
1968	50.866 ✓
1969	91.552 ✓
1970	92.681 ✓
1971	61.745 ✓
1972	43.397 ✓
1973	27.525 ✓
1974	24.448 ✓
1975	20.330 ✓
1976	20.374 ✓
1977	16.510 ✓

1.310.021

Πηγές:

1946-1951: ΕΣΥΕ (1986), σ. 51, χαρακτηρίζεται «υπερωκεάνια» μετανάστευση, άρα δεν περιλαμβάνει την Ευρώπη, ενδεχομένως και την (Βόρεια;) Αφρική.

1952-1954: «Οικονομικός Ταχυδρόμος», 19.12.1996, σ. 72.

1955-1956: ΕΣΥΕ (1957), σ. 46. 1957-1958: ΕΣΥΕ (1958), σ. 59.

1959-1960: ΕΣΥΕ (1961), σ. 45. 1961-1977: ΕΣΥΕ (1986), σ. 50.

²² CBD (2002), Dall'emigrazione all'immigrazione: Grecia, 1989-2000.

ΠΙΝΑΚΑΣ 61

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, 1896-1977

Φάσεις, αριθμός μεταναστών και κυριότεροι προορισμοί.

Φάσεις	Αριθμός μεταναστών	Κυριότεροι προορισμοί
1896-1929	416.203	ΗΠΑ
1930-1959	321.018	Αυστραλία
1960-1977	1.092.521	Γερμανία (Ο.Δ.Γ.)

Ζ1.6 ΤΕΧΝΟΓΝΩΣΙΑ

Η έλλειψη εργατικού δυναμικού μπορεί, θεωρητικώς, να έχει και ευνοϊκή επίδραση στις βιομηχανικές επενδύσεις. Μπορεί να αποτελέσει κίνητρο για τους κεφαλαιούχους να επενδύσουν σε μονάδες χαμηλής εντάσεως εργασίας, σε εκτεταμένο εκμηχανισμό της παραγωγής και σε νέες τεχνολογίες.²³ Αλλά για να αποφασίσουν τέτοιες επενδύσεις οι έλληνες κεφαλαιούχοι, δεν αρκούσε ως κίνητρο η έλλειψη ειδικευμένων εργατών. Την έλλειψη αυτήν έπρεπε τουλάχιστον να την αντισταθμίζει η σχετική επάρκεια ειδικευμένων τεχνικών στελεχών, η υποδομή τεχνικών γνώσεων και το σύστημα τεχνικής εκπαίδευσης.

Στην ελληνική περίπτωση, οι συνθήκες που επικρατούσαν ήταν ακριβώς αντίθετες. Η έλλειψη μηχανικών και τεχνικών επανέρχεται συνεχώς στις πηγές της εποχής. Για τους βιομηχάνους ήταν πρόβλημα σχεδόν ανυπέρβλητο, που είχε ως συνέπεια να «εισάγονται» Έλληνες εργάτες από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και, ειδικότερα στο Λαύριο, εργάτες κυρίως ειδικευμένοι αλλά και τεχνικοί, εργοδηγοί και, βεβαίως, μηχανικοί όλων των ειδικοτήτων. Επίσης, βρετανοί και γάλλοι μηχανικοί δούλευαν στα μηχανουργεία και τα ναυπηγεία της Σύρου, οι νολόγοι από την Ιταλία και την Γερμανία στελέχωσαν τις οινοποιίες της Πάτρας, ακόμη και τεχνίτες κεραμικής έπρεπε να εισαχθούν από την Αγγλία.

Οι ελλείψεις αυτές οφείλονταν, κυρίως, στο είδος της εκπαίδευσης που παρείχε το κράτος και, επιπλέον, στην εξιδανίκευση της μόρφωσης και στα ιδεολογήματα γύρω από το κύρος των διαφόρων επαγγελματιών. Παραθέτω δύο βρετανικά σχόλια, του 1872 και του 1882:

[...] Υπάρχει πληθώρα δικηγόρων, γραφέων και υπαλλήλων που, μη έχοντας μόνιμη εργασία, γίνονται ταραχοποιοί και πολιτικοί του καφενείου. [...] ²⁴

23. Υπό ορισμένες προϋποθέσεις, το κίνητρο για επενδύσεις σε μονάδες χαμηλής εντάσεως εργασίας, σε εκμηχανισμό της παραγωγής και σε νέες τεχνολογίες μπορεί ακόμη και να διαμορφώσει ολόκληρους κλάδους διεθνώς ανταγωνιστικούς ή και κλάδους τεχνολογικής πρωτοπορίας. Βλ. Landes (1976).

24. ΥΕ 18 (1) 1872, Watson, σ. 40-41. Παρόμοιες διαπιστώσεις: AS 1694, 1895, σ. 24· AP 1880 (72). Mounsey 1879, σ. 32· AP 1874 (67), Piraeus (Merlin), 1873, σ. 1372.